

## СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЯ АКТЫЎНАСЦЬ АБРЭВІЯТУР У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Важным крытэрыем поўнага ўваходжання абрэвіятуры ў сістэму лексічных сродкаў мовы служыць здольнасць скарачанага адзінкі ўтвараць новыя словы [1, с. 9]. Вытворныя ад абрэвіатур адзінкі часцей за ўсё разглядаюцца як аказіянальныя ўтварэнні, якія з'яўляюцца фактамі маўлення. Аднак праведзены намі аналіз адабрэвіатурных дэрыватаў, зафіксаваных у лексікаграфічных крыніцах, сведчыць пра набыццё такімі вытворнымі ўзуальнага характару і іх поўнае ўваходжанне ў моўную сістэму.

Для даследавання словаўтваральнай актыўнасці скарачаных лексічных адзінак у беларускай мове былі 1) вылучаны спосабы і мадэлі ўтварэння дэрыватаў ад абрэвіатур; 2) вызначаны прадуктыўнасць і рэгулярнасць вылучаных мадэляў, пры гэтым пад рэгулярнасцю словаўтваральнай мадэлі мы разумеем яе сістэматычнасць у дачыненні да ўсіх абрэвіатурных тыпаў; 3) разгледжаны тыпы абрэвіатур, якія ў большай або меншай ступені валодаюць здольнасцю выступаць у якасці ўтваральнай асновы. Матэрыял даследавання склалі 346 адабрэвіатурных дэрыватаў, адабраных з розных лексікаграфічных крыніц.

Выяўлена, што дэрывацыйныя магчымасці абрэвіатур ў беларускай мове ахопліваюць багаты арсенал словаўтваральных сродкаў, з дапамогай якіх утвараюцца лексічныя адзінкі розных часцін мовы. Прааналізаваны фактычны матэрыял сведчыць пра тое, што спосабамі ўтварэння адабрэвіатурных дэрыватаў у беларускай мове могуць выступаць афіксацыя, марфалага-сіntaxічны спосаб (канверсія) і лексіка-сіntaxічны спосаб.

Афіксальнае ўтварэнне дэрыватаў ад абрэвіатур у беларускай мове адбываецца шляхам прэфіксацыі і суфіксацыі, пры гэтым найбольш прадуктыўным з'яўляецца суфіксальны спосаб, які аб'ядноўвае 20 мадэляў. Зафіксавана адна мадэль прэфіксальнага словаўтварэння і адна мадэль, якая належыць да прэфіксальна-суфіксальнага спосабу ўтварэння дэрыватаў.

Даследаванне паказвае, што для беларускай мовы характэрнымі з'яўляюцца афіксальныя мадэлі ўтварэння ад абрэвіатур субстантыўных і ад'ектыўных дэрыватаў. Разгледзім вылучаныя мадэлі паасобку.

**Субстантыўныя дэрываты.** У беларускай мове найбольшай прадуктыўнасцю характарызуецца наступныя афіксальныя мадэлі ўтварэння дэрыватаў-назоўнікаў ад абрэвіатур: *наз. + -авец- (-овец-) → наз.* (9 адзінак): *абкам → абкамавец; дзетдом → дзетдомавец; заўкам → заўкамавец; камбед → камбедавец; БНФ → БНФавец; літгурток → літгуртковец; медсанбат → медсанбатавец; райкам → райкамавец; АМАП → амапавец; і наз. + -нік- (-ніц-) → наз.* (11 адзінак): *аўтатранспарт → аўтатранспартнік; калгас → калгаснік, калгасніца; палітпраца → палітработнік; прафсаюз → прафсаюзнік; сандружына → сандружыннік, сандружынніца; фізкультура → фізкультурнік, фізкультурніца і інш.* Утвораныя па гэтых мадэлях назоўнікі аб'ядноўваюцца агульным значэннем 'асоба, якая мае адносіны да

прадмета, занятку або роду дзейнасці, названага абрэвіятурай'. Сюды таксама далучаюцца непрадуктыўныя суфіксальныя мадэлі ўтварэння назоўнікаў са значэннем асобы: наз. + *-інец-* → наз.: *мотапяхота* → *мотапяхацінец*; наз. + *-ец-* → наз.: *аўтазавод* → *аўтазаводзец*; наз. + *-іст* → наз.: *генштаб* → *генштабіст*; наз. + *-шнік-* → наз.: *КВЗ* → *КВЗшнік*; наз. + *-ман-* → наз.: *нэп* → *нэпман*; наз. + *-ант-* → наз.: *прафарыентацыя* → *прафарыентант*; наз. + *-чык-* → наз.: *сельсавет* → *сельсаветчык*; у тым ліку мадэль з нулявым суфіксам наз. + *Ø* → наз.: *паліттэхналогія* → *паліттэхнолаг*.

З дапамогай суфіксацыі ў беларускай мове могуць утварацца назвы асоб жаночага полу. Тут акрамя разгледжанай вышэй мадэлі наз. + *-нік-* (*-ніц-*) → наз. ужываюцца яшчэ дзве: наз. + *-аўк-* → наз., напрыклад: *БНФ* → *БНФаўка*; *дзетдом* → *дзетдомаўка*; *медсанбат* → *медсанбатаўка*; і наз. + *-к-* → наз.: *селькар* → *селькарка*; *юннат* → *юннатка*; *эсэр* → *эсэрка*.

Непрадуктыўным у беларускай мове з'яўляецца ўтварэнне ад абрэвіатур стылістычна маркіраваных назоўнікаў, сінанімічных утваральнай аснове. Так, па мадэлі наз. + *-ік* → наз. утвараюцца адзінкі размоўнага стылю, напрыклад, *ГАЗ* → *газік* і пад.

Зафіксавана таксама вытворная ад абрэвіатуры адзінка са значэннем 'род дзеяння або занятка асобы, названай матывавальным словам', якая ўтворана па мадэлі наз. + *-ств-* → наз.: *селькар* → *селькарства*.

Прэфіксальная мадэль утварэння адабрэвіатурных дэрыватаў-назоўнікаў у беларускай мове прадстаўлена словаўтваральнай парай *ЭВМ* → *суперЭВМ*, дзе інтэрнацыянальны прэфікс *супер-* надае вытворнаму слову значэнне ўзмоцненага дзеяння і больш высокай якасці ў параўнанні з тым, што названа матывавальным словам.

Ад'ектыўныя дэрываты. Дастаткова значную групу (85 адзінак) у беларускай мове складаюць ад'ектыўныя дэрываты, утвораныя ад абрэвіатур-назоўнікаў пры дапамозе цэлага шэрагу фармантаў. Найбольш прадуктыўнымі мадэлямі ўтварэння такіх прыметнікаў выступаюць наступныя: наз. + *-аўск-* (*-эўск-*) → прым.: *ААН* → *аанаўскі*; *загс* → *загсаўскі*; *АМАП* → *амапаўскі*; *СНД* → *СНДэўскі*; *абкам* → *абкамаўскі*; *ваенкар* → *ваенкараўскі*; *дзяржстрах* → *дзяржстрахаўскі*; *медсанбат* → *медсанбатаўскі*; *лясгас* → *лясгасаўскі*; *тэхрэд* → *тэхрэдаўскі*; наз. + *-н-* → прым.: *каницлагер* → *каницлагерны*; *прафсаюз* → *прафсаюзны*; *калгас* → *калгасны*; *прамтавары* → *прамтаварны*; *сантэхніка* → *сантэхнічны*; *фізкультура* → *фізкультурны*; *СНД* → *СНДны*; наз. + *-ачн-* → прым.: *аўтаблакіроўка* → *аўтаблакіровачны*; наз. + *-ск-* (*-цк-*) → прым.: *аўтазавод* → *аўтазавадскі*; *супрамат* → *супрамацкі*; *гарсавет* → *гарсавецкі*; *ваенкамат* → *ваенкамацкі*; *сельсавет* → *сельсавецкі*; наз. + *-ав-* → прым.: *страхкаса* → *страхкасавы*; *СНД* → *снідавы*; *спецрэйс* → *спецрэйсавы*; *камбікорм* → *камбікормавы*; наз. + *-шн-* (*-эшн-*) → прым.: *КВЗ* → *КВЗшны*; *СНД* → *СНДэшны*; *СКВ* → *эскавэшны*.

Зафіксаваны ў беларускай мове адносны прыметнік *антыснідаўскі*, утвораны па мадэлі *анты-* + наз. + *-аўск-* → прым., з'яўляецца прыкладам прэфіксальна-суфіксальнага ўтварэння дэрыватаў ад абрэвіатур у беларускай

мове, бо прыметніка *снідаўскі* назоўнік *СНД* не мае (адзначаны толькі прыметнік *снідавы*).

Заўважым, што ў разгледжаных вышэй словаўтваральных парах (субстантыўных і ад’ектыўных) матывавальная аснова можа быць як ініцыяльнага, так і складанаскладовага тыпу. Звяртае на сябе ўвагу колькасная перавага апошняга — 74 з 85 вытворных прыметнікаў і 30 з 38 назоўнікаў, утвораных шляхам афіксацыі. Такая здольнасць складанаскладовых абрэвіятур, на нашу думку, тлумачыцца не толькі большай ужывальнасцю, але таксама высокай ступенню распазнавальнасці скарачаных адзінак гэтага тыпу ў параўнанні з ініцыяльнымі абрэвіятурамі.

Вылучаныя мадэлі афіксальнага словаўтварэння ў беларускай мове характарызуюцца пэўнай рэгулярнасцю (адзначаны ад’ектыўныя суфіксальныя мадэлі з фармантамі *-аўск-* (*-эўск-*), *-н*, *-ав-* і субстантыўныя мадэлі з фармантамі *-авец* (*-овец*), *-аўк-* і *-к-*), аднак толькі ў адносінах да дзвюх абрэвіятурных тыпаў — складанаскладовага і ініцыяльнага. Выяўлена, што для беларускіх складовых абрэвіятур неўласціва выступаць дэрывацыйнай базай для ўтварэння новых адзінак.

**Дзеяслоўныя дэрываты.** У беларускай мове назіраем толькі адзін дзеяслоў (мае дзве графічныя формы), утвораны пры дапамозе суфіксальнага фарманта *-ы-* (*ць*) ад запазычанай з англійскай мовы абрэвіятуры *PR*: *піяр* → *піярыць*, *PR* → *PR-ыць*, які набывае значэнне ‘выконваць дзеянне, уласцівае таму, што названа ўтваральнай асновай’.

Пры ўтварэнні новага слова ад скарачанага лексемы ў беларускай мове можа ўжывацца марфалага-сінтаксічны спосаб, які заключаецца ў пераходзе адной часціны мовы ў іншую. Такая канверсія (у беларускай мове гэта звычайна субстантывацыя прыметнікаў) мае сваім вынікам змену граматычных характарыстык матывавальнага слова. Што датычыцца вытворных ад абрэвіятур адзінак, то тут замест звычайнай субстантывацыі назіраем ад’ектывацыю назоўнікаў. Так, па мадэлі *наз.* → *прым.* здольны ўтварацца ад’ектывы ад ініцыяльных абрэвіятур-тэрмінаў, напрыклад: *АМ* (*амплітудная мадуляцыя*) → *АМ* (*амплітудна-мадуляваны*); *ВЧ* (*высокая частата*) → *ВЧ* (*высокачастотны*); *КХ* (*кароткія хвалі*) → *КХ* (*кароткахвалевы*); *ПП* (*паўправаднік*) → *ПП* (*паўправадніковы*); *УГ* (*ультрагук*) → *УГ* (*ультрагукавы*); *ФМ* (*фазавая мадуляцыя*) → *ФМ* (*фазавы-мадуляваны*) і інш.

Лексіка-сінтаксічны спосаб словаўтварэння аб’ядноўвае ўсе тыпы вытворных ад абрэвіятур адзінак, якія з’яўляюцца ў выніку зліцця ў адно слова сінтаксічнага словазлучэння з захаваннем парадку слоў і іх склонавых форм. Дэрывацыйнай базай здольны выступаць ініцыяльныя абрэвіятуры-назоўнікі.

Нашы назіранні сведчаць пра тое, што ў беларускай мове лексіка-сінтаксічны спосаб утварэння выступае найбольш прадуктыўным у дачыненні да запазычаных абрэвіятур-англіцызмаў. Зафіксаваны адзінкавыя прыклады ўтварэння падобных адзінак на ўласнабеларускай глебе, напрыклад: *ВІЧ* → *ВІЧ-тэрарызм*, *ВІЧ-інфекцыя*.

Такія адзінкі, а таксама запазычаныя беларускай мовай абрэвіятуры здольны ўтвараць новую катэгорыю слоў, якія знаходзяцца на стыку сло-

ваўтварэння і сінтаксісу — своеасаблівыя комплексныя дэрываты, пабудаваныя па наступных мадэлях: *абрэвіятура + наз.*: *СІМ-карта, ФТП-кліент, ІТ-спецыяліст, SMS-галасаванне*; *абрэвіятура + прым.*: *ІВМ-падобны, ІВМ-сумяшчальны, ВІЧ-пазітыўны, ВІЧ-адмоўны, ВІЧ-інфіцыраваны*.

Адзначым, што абрэвіятуры сучаснай беларускай мовы не толькі валодаюць пэўным словаўтваральным патэнцыялам і выступаюць у якасці матывавальнага слова для цэлага шэрагу вытворных слоў. Даследаванне паказвае, што беларускія абрэвіятуры таксама праяўляюць здольнасць да семантычнай дэрывацыі. Так, у шэрагу выпадкаў адбываецца набыццё новага значэння скарачаным словам, што выступае яркім сведчаннем поўнай лексікалізацыі падобных абрэвіятур. Прыкладам семантычнай дэрывацыі, накіраванай на выкарыстанне абрэвіятурнага знака ў новым значэнні, з'яўляюцца наступныя: *БелАЗ (Беларускі аўтамабільны завод) → БелАЗ (аўтамабіль, выраблены на Беларускай аўтамабільнай заводзе)*; *АТЭ (аўтатрактарнае электраабсталяванне) → АТЭ (завод аўтатрактарнага электраабсталявання)*; *КВП (кантрольна-вымяральныя прыборы) → КВП (завод, цэх, аддзел кантрольна-вымяральных прыбораў)*; *МАЗ (Мінскі аўтамабільны завод) → МАЗ (аўтамабіль, выраблены на Мінскім аўтамабільнай заводзе)*; *МАЗ → МАЗ (спартыўны клуб Мінскага аўтамабільнага завода)*; *МТЗ (Мінскі трактарны завод) → МТЗ (трактар, выраблены на Мінскім трактарным заводзе)*; *УНУС (унутраная служба Рэспублікі) → УНУС (войскі ўнутранай службы Рэспублікі)* і пад. Тып семантычных змен у разгледжаных парах заключаецца ў такім пераносе скарачанага назвы аднаго прадмета на іншы, які заснаваны на рэальнай сувязі паміж суадноснымі прадметамі і з'явамі. Такая сувязь, або сумежнасць, дазваляе ўстанавіць, што абрэвіятуры могуць выступаць у якасці дэрывацыйнай базы для метанімічных пераносаў.

Такім чынам, праведзены аналіз адабрэвіятурных дэрыватаў дазваляе пераканацца ў тым, што скарачаныя лексічныя адзінкі сучаснай беларускай мовы здольныя ўступаць ва ўзаемадзеянне з іншымі словаўтваральнымі сродкамі і характарызуюцца значнай словаўтваральнай актыўнасцю. Выяўлена, што найбольшай прадуктыўнасцю ў беларускай мове адзначаюцца суфіксальныя мадэлі ўтварэння адэктыўных дэрыватаў, а дэрывацыйнай базай найчасцей выступаюць абрэвіятуры складанаскладовага тыпу. Устаноўлена, што словаўтваральнага патэнцыялу скарачаных слоў у сучаснай беларускай мове дазваляе прасачыць пэўныя тэндэнцыі абрэвіятурнай намінацыі і дае магчымасць прагназіраваць прадуктыўнасць тых або іншых мадэляў вытворных ад абрэвіятур слоў у беларускай мове.

#### ЛІТАРАТУРА

1. Лукашанец, А.А. Абрэвіятуры / Беларуская мова : энцыкл. / рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.] ; пад рэд. А.Я. Міхневіча. — Мінск, 1994. — С. 9–10.